

סימן כג - שימוש ב"כוס פלא" בשבת

שאלה

יש לנו כוס, שכאשר שמים בתוכה מים חמים, רואים פתאום ציור על דופן הכוס. האם מותר להשתמש בכוס כזו לשתייה חמה בשבת?
יש לציין, שגם כשאין מים חמים, ניתן לראות את הציור, אלא שהוא מטושטש מאוד, והוא מכוסה בצבע השחור של הכוס. כשהכוס מתחממת מהמים שבתוכה, השחור 'נעלם' ורואים את הציור שמתחת.

תשובה

מותר להשתמש בכוס זו בשבת, כשממלא אותה כדי לשותות. אבל אין למלא אותה סתם במים חמים, כדי לראות את הציור שמתחת.

נימוקים

א. שיטת הפרי מגדים בכתיבה בכתב סתרים בשבת

הירושלמי (שבת יב, ד) כותב:

אמר רבי חייא בר בא אילין: בני מדינחא ערומין סגין. כד חד מינהון בעי משלחה מילה מסטריקין לחבריה, הוא כתב במי מילין וההן דמקבל כתבייא הוא שופך דיו שאין בה עפץ והוא קולט מקום הכתב.

עשה כן בשבת מהו? רבי יוחנן ורבי שמעון בן לקיש, תרווייהון אמרין והוא שכתב דיו על גבי דיו, וסיקרא על גבי סיקרא. אבל אם כתב דיו על גבי סיקרא. וסיקרא על גבי דיו חייב.

רבי יצחק בר משרשייא בשם רבנן דתמן חייב שתים משום מוחק ומשום כותב.

ופירש בקרבן העדה:

עשה כן בשבת. ששפך הדיו על נייר כתוב במי מילין מהו שיהא חייב? וסיקרא על גבי סיקרא. פטור שהרי הוא כבתחילה לא כתב ולא מחק. משום מוחק. שהוא מוחק התחנות של סיקרא. משום כותב. העליונות של דיו.

אותם אנשים שהירושלמי היה מדבר עליהם, היו כותבים על נייר בנוזל שקוף, שמאפשר לנייר לקלוט את הדיו. לאחר מכן, היו שופכים דיו על הנייר, והאזור שבו היה כתוב מקודם באותו נוזל שקוף, היה קולט את הדיו כך שהיה נשאר כתב.

הירושלמי כותב, שאם יעשו זאת בשבת, יש כאן לכל הפחות איסור דאורייתא של כותב, ואולי גם של מוחק של הכתב השקוף שמקודם.

הפרי מגדים (או"ח שמ, משבצות זהב סק"ג) כתב:

ואותן הכותבים דבר סתור, בנייר עם חלב שנחלב ולא נתבשל עדיין, ונבלע בנייר ואין רישומו ניכר, וכשבא לחברו נתן אותו אצל האש ושלהבת, ומתחמם וניכר הכתב

ההוא. אם עשה כן בשבת, יש לומר דחייב חטאת ליכא, ומכל מקום מדרבנן אסור, דדומה לכותב.

בנדון הפרי מגדים, אין שופכים דיו נוספת על הנוזל השקוף, אלא רק מחממים אותו בשבת, והכתב ניכר. הפרי מגדים כותב שזה אסור רק מדרבנן. ולכאורה יש לשאול, למה אין בזה איסור דאורייתא, כפי שעולה מהירושלמי?
ביחווה דעת (ד, כט) דן במדחום סרט, שעל ידי החום מופיע סימן של הטמפרטורה של החולה. הוא דן בדברי הפרי מגדים וכתב, שעל ידי חימום בלבד, בלי הוספת נוזל, אין דרך כתיבה בכך:

יש לחלק ולומר, שדוקא כששופך דיו על המכתב שיקלוט את האותיות שבו נחשב לכותב, כי שפרכת הדיו היא חלק ממעשה הכתיבה. אבל בנידון שלנו שאינו עושה שום מעשה של כתיבה, ורק על ידי החום של החולה מאירות האותיות שבסרט וזורחות עד שניכרות לעין, ואין לדבר שום דמיון למעשה הכתיבה שהיה במשכן, יש לומר שאף לכתחלה מותר.

וכן כתב גם בציץ אליעזר (יד, ל, אות ב).

בהר צבי (יו"ד סימן רל) כתב ליישב בדרך אחרת. לדעתו, מוכח מהירושלמי שהכתב הראשון נחשב כתב, שהרי אחרת לא היתה דעה שיש בכתיבה עליו בשבת משום מוחק. ועל כן, אם כותב עליו בכתב חדש, יש לומר שהכתב החדש יש בו איסור דאורייתא כתיבה, ואולי גם יש איסור במחיקת הכתב הראשון. אבל כאשר אין עושים על גבי הכתב הראשון כתב חדש, ונמצא שרק מחזקים את הכתב הישן, שזה מה שקורה במקרה של הפמ"ג, אין בזה איסור דאורייתא.

הפוסקים בדורנו יצאו לדון בשאלה זו, סביב מדי חום לגוף האדם, שבהם יש חומרים המשנים את צבעם בהתאם לטמפרטורה, בדומה לנדון שאלתנו. גם ביחווה דעת שהזכרנו וגם בציץ אליעזר, כתבו להקל בשימוש במדי חום אלו, משום שמלבד העובדה שיש כאן רק איסור דרבנן, הרי שמדובר גם בכתב שאינו מתקיים, שהרי הצבע נעלם ממד החום די מהר אחרי שמסירים אותו מגוף האדם, ובעצם, הצבע אינו מתקיים כלל, אלא רק כל זמן שהגוף מחמם את מד-החום, הצבע נשמר. ולדעתם, היות שיש כאן תרתי לטיבותא: גם האיסור של הפמ"ג הוא רק מדרבנן, וגם מדובר בכתב שאינו מתקיים, הרי שאין כאן איסור כלל.

לעומתם, הגרש"ז (הובאו דבריו בשש"כ פרק מ' הע' ח*), ובשולחן שלמה סימן שמ סעיף ד' אות י), חשב שהיות וכתב שאינו מתקיים אסור מדרבנן, אין לומר בפשיטות, שבכתב שאינו מתקיים, ובצירוף של דברי הפמ"ג שמדובר רק באיסור דרבנן, יהיה מותר לכתחילה.

ב. הסרת שעווה מעל גבי אותיות

כתב הב"ח (סימן שמ אות ב) :

איחא נמי בתוספתא : נפלה שעווה על הפנקס ומחקו, אם יש במקומו כדי לכתוב שתי אותיות חייב... ומשמע, דאם אין שם אלא לכתוב אות אחת, אף על גב דאינו חייב, איסורא מיהא איכא. ולכן צריך ליהדר כשנוטף שעווה על הספר, שאין לסלקו, ואפילו לא נטף אלא על אות אחת. ואם נטף על שתיים חייב חטאת.

הב"ח מצטט תוספתא, שבה כתוב ששם מחק שעווה מעל גבי הפנקס, שאם יש במקומו כדי לכתוב שתי אותיות, שהאיסור הוא משום מוחק על מנת לכתוב לדעת הב"ח, יש לפרש את מה שכתבה התוספתא, גם במקרה שבו יש אותיות מתחת, כך שעל ידי המחיקה הספר אינו מוכשר לכתובה, אלא רק רואים את האותיות שמתחת.

אבל בשבות יעקב (ח"ב סימן ד) כתב :

...באמת הדבר תמוה דמה ענין מחיקה בשעווה של הספר ? רק דין ממרח וממחק הוא ליה לכתוב, ולא ענין כתיבה ע"י מחיקה שייך כאן כאשר הבינו האחרונים. ותו, כיון דהמקור דין הוא מתוספתא הוי לכלול יחד בחדא בבא המוחק דיו או שעווה שעל הספר. אלא דכוונת התוספתא על פנקס שהוזכר במתניתין פרק יז דכלים "פנקס שיש בה בית קבול שעווה" ... נמצא דבקלף אין כאן חשש איסור אלא אם כן רוצה להסיר השעווה באצבע וצפרני ידו, וכי האי גוונא דאיכא בו משום ממרח, אבל כהאי גוונא, אין כאן חשש איסור כלל.

השבות יעקב מסביר, שרק הסרת שעווה באופן שמכשיר את הפנקס לכתובה, היא שאסורה משום מוחק על מנת לכתוב. הסרת שעווה מעל גבי האותיות קשורה אולי למלאכת ממרח, אם מחליק את הקלף, אבל לא לאיסור מוחק. וכן הקשה גם בנשמת אדם (כלל לח סעיף ג) :

וצריך עיון, דבשלמא פנקס דדרך כתיבה שם בשעווה ולכן הוי מוחק, אבל בנטף על ספר אין זה דומה אלא כמונח איזה דבר על אותיות, וכי נאסר ליטלנו משם ? לענ"ד, בסברא דברי השבות יעקב והנשמת אדם נכוחים, אבל למעשה, במשנ"ב (שם סק"י) הסיק להחמיר כדעת הב"ח וההולכים בדעתו.

לכאורה פשוט, שלשיטת הב"ח, אם מחיקת שעווה מעל גבי אותיות נחשבת מוחק על מנת לכתוב, קל וחומר שגילוי אותיות על ידי חום האש, כמו במקרה שבו דן הפמ"ג, ייחשב ככותב דאורייתא.

על הפרי מגדים עצמו, אין קושיה זו קשה. שכן, הפמ"ג עצמו (משבצות זהב שם סק"א) אכן חלק על הב"ח. אבל לכאורה, היות והמשנ"ב החמיר כדעת הב"ח, יש להחמיר גם במקרה של הפמ"ג, וכן כתב בשו"ת מחזה אליהו (סימן סה).

הציץ אליעזר (שם אות ה) הקשה כך על עצמו, וכתב לתרץ :

שם בשעוה, פעולת ההסרה הוא עושה בידים. אבל בנידון הפרמ"ג [וכן בנידוננו] הוא רק מגיש זה מול החום ופעולת ההבלטה נעשית אחר כך מאליה ע"י חום ולכן הדבר קל יותר.

דבריו של הציץ אליעזר לא מועילים לנדון המדחום, שהרי החימום של המדחום נעשה על ידי האדם בעצמו, כפי שהוא מעיר מיד:

אלא דחילוק זה יכול לשמש בנידוננו רק היכא שהמדובר לשום הסרט מד-חום על ילד קטן. אבל בלהשים על גדול, הא גדול זה מוליד הבלטת הכתב בחום שבמצחו וצריך להיות אסור בדומה למה שמצינו באו"ח סי' ש"ח סעי' מ"ו שנפסק שאסור לשאת תחת אציליו זרע התולעים שעושין המשי מפני שהוא מוליד בחומו, עיין שם.

אבל אולי בכוס שבה אנו דנים, הדין יהיה דומה לדין של חימום הקלף. לענ"ד נראה, שגם המשנ"ב עצמו לא החמיר כמו הב"ח לגמרי. שכן, בבאה"ל (שם ד"ה שעל הקלף) הביא כמה שיטות בעניין, ולא כל הפוסקים שווים לב"ח בסברתם. למשל, בתשובת רע"א (מהדורה תניינא סימן יא) כתב שהאיסור של הסרת השעווה מעל הקלף הוא רק משום מתקן מנא. ולזה יש לומר, שאם התיקון הוא רק לשעה, כמו בנדון של המדחום שבו דנים הפוסקים, או בנדון דידן, פשיטא שאין בזה משום מתקן מנא. ולכן, אף שהמשנ"ב מחמיר, אין לומר בהכרח שזה משום סברתו של הב"ח עצמו, אלא רק בצירוף הסברות האחרות. וממילא, כאשר אין מדובר בכתב המתקיים, או בשעווה המתקיימת, יש הרבה צד להקל.

אמנם, טענה זו, טובה בדיון על מד חום וכדומה, שהשימוש בו נחוץ בשבת. אולם, ביחס לכוס פלא, יש מקום להחמיר כסברת הב"ח, מאחר והשימוש בה אינו נחוץ ממילא.

ג. כלי שמיועד לשינויי הצבע

אלא שיש מקום להקל בנדון דידן מצד נוסף. בנדון דידן, לא מדובר במחיקת שעווה שנמצאת במקום באופן ארעי, אלא בכלי שעניינו הוא שצבעו משתנה בהתאם לחום של הדברים המונחים בתוכו.

דיון דומה לכלי כזה מצינו באגרות משה (או"ח ג, מה) ביחס למשקפים שמתכהים בשמש:

הנה דבר זכוכית של משקפים שנקרא פוטגור, שנעשו באופן זה דכשהולכים בשמש הם כמו משקפי שמש, וכשהולכים בצל נעשה בחזרה משך רגעים בהיר זכוכית רגילות של משקפים. איני רואה בזה איסור לא משום צובע ולא משום מתקן מנא. דהא לא נצבע כלום מדבא מראה הראשון בחזרה וכן חוזר חלילה כמה פעמים, דאף אם ניתן לשם דבר שנכנס על הזכוכית ובאמצע איזה צבע המכסה הרי לא מצביע את הזכוכית אלא שמכסה אותה, ומתקן מנא ודאי לא שייך דהא כן הוא עשיית המנא שמתכסה בשמש ומתגלה בצל.

הרי שהעובדה שהצבע משתנה באופן קבוע, גורמת לכך שלא ניתן לומר שיש כאן מתקן מנא, וגם אין זה עניין לצובע, שהרי המראה משתנה וחוזר חזרה כמה פעמים.

כיוצא בכך כתב גם הציץ אליעזר בתשובה נוספת (שם סימן לא). בתשובה זו הוא דן במדחום מסוג נוסף, בו אין אותיות שנצבעות, אלא רק אזורים שונים בסרט של מד החום רגישים לטמפרטורה שונה, ולכן נצבעים בהתאם לחום גופו של החולה. וכתב שם:

בנידוננו נראה שאין זה אפילו בגדר של צביעה כלל. כי המכשיר כבר מכיל בתוכו במהות התהוותו את התחלפות מראות הצבעים ברצוא ושוב בהתאם לגובה החום שמגיע אליו, ואם כן, אין לדבר כזה כל מבוא לגדר של מלאכת צביעה. והוא מצטט את האגרות משה שציינו אליו.

וכעין זה כתב הציץ אליעזר בעצמו ביחס למדחום מהסוג הראשון שיש בו אותיות שצבעם משתנה עם החום (בסימן ל שם אות 1):

וכמו כן, יעוין עוד בספרי בחי"ג שם מה שהבאתי גם משו"ת חות יאיר סי' ט"ז שמסביר בהא דאין איסור בפתיחת ספר שכתובים אותיות על ראשי הדפים. בהיות דבכל עת ורגע לפירוד קיימא עיין שם, והכי נמי נמי בנידונו הרי מיד לפירוד קיימא, וככה דרך שימוש.

לדינא, הציץ אליעזר מעדיף את המדחום שיש בו רק צביעה על פני המדחום שיש בו גם אותיות שמשתנה צבען. לא לגמרי ברור ממהלך התשובה מה ההבדל שמכחו הוא מבדיל בין שני הסוגים של המדחום, אבל נראה מדבריו, שהסיבה שהחמיר יותר במדחום שבו האותיות נצבעות, היא מה שכתב בסוף התשובה:

אך אם יש אפשרות למדוד במד חום רגיל יש מקום לנהוג הידור ולמנוע את עצמו מלמדוד במד חום של נידונו ולחוש משום מראית העין מה שנראה כאילו שע"י גרמת מעשהו נולדים אותיות בשבת, הגם שלמעשה אין הדבר כן וכנזכר לעיל. או לחוש משום גזירה אטו כתיבה גמורה כדכתוב בשו"ת נשאל דוד שם, הגם שאין לנו לגזור גזירות מדעתנו.

ואולי חשש למראית העין הזו דווקא בכותב, ולא בצובע, כיוון ששם ניכר ששני הצבעים גלומים בעצם בתוך החומר, ואין זה נחשב בעיני אנשים צביעה.

על כל פנים, נדון דידן קשור יותר למלאכת צובע מאשר למלאכת כותב, באשר הכתב והציור קיימים לגמרי מתחת, ואינו משתנה, ורק הצבע של הכוס הופך משחור ללבן, כך שהציור בולט יותר, ובמקרה של צובע ההיתר של הציץ אליעזר הוא בשופי לגמרי.

ד. בדעת הגרש"ז

כעין דבריו של האגרות משה ביחס למשקפי שמש, ראיתי גם בשולחן שלמה (או"ח שכ הערה כט):

מותר ללבוש בשבת משקפיים שצבע הזוגיות מתחלף בשמש, ואין בזה משום צובע, מתרי טעמי: (א) שהאדם לא עושה שום פעולה במשקפים, רק הולך לתומו. (ב) דהאמת היא, דאין כאן צבע כלל, רק קרני השמש גורמים לשינוי במראה העדשה. טעמו השני, הרי הוא ממש כעין דבריו של האגרות משה. מאידך, ביחס למדחום בעל האותיות, לא רצה הגרש"ז להתיר כל כך בשופי. וזו לשונו (בשולחן שלמה סימן שמ אות י):

ומה שהתרנו ללבוש בשבת משקפים המחליפים צבע בשמש, שאני התם שאינו עושה פעולה מיוחדת על מנת לצבוע, מה שאין כן הכא, הרי הוא מניח את המדחום על גבי המצח כדי שיצבע, ולכן חמיר טפי.

כלומר, שהטעם העיקרי לדבריו אינו הנימוק השני שכתב ביחס למשקפים המתכחים, אלא הטעם הראשון, שהאדם אינו עושה שום פעולה במשקפים, ורק הולך לתומו. ועם זאת, גם לדבריו, יש להרהר מה יהיה בנדון דידן. החילוק שעושה הגרש"ז אינו קשור לגדרי כוונה. הרי גם מי שהולך עם משקפים מתכחים, עושה זאת כדי שהם יתכהו כשיוצא החוצה, אלא שאין שום מעשה מסויים שניתן לומר שהוא מעשה הצביעה. זאת בניגוד למי שמניח את המדחום על מצח החולה, שכל מה שעשה הוא בשביל שיתכהו האותיות. ועל כן, כאשר מי שממלא את הכוס לא עושה זאת רק כדי לצבוע, אלא שרוצה לשתות משקה חם וכדומה, ורק לוקח כוס מסוג מסויים, כדי להנות גם משינוי המראה, אין זה נחשב 'שעושה פעולה מיוחדת על מנת לצבוע', ולכן יש מקום לומר שגם הגרש"ז היה מתיר את השימוש בכוס הפלא.

אם נסכם את הדברים, הרי שמדובר כאן במצב שהוא לכל היותר איסור דרבנן, אם נחמיר כשיטת הב"ח ודעמיה, שהרי סוף סוף המחיקה כאן היא זמנית, ולדעת האגרות משה והציץ אליעזר, היות שמדובר כאן בכלי שמיועד לכך, אין כאן אפילו איסור, וגם לדעת הגרש"ז יש מקום לומר שהיה מתיר בנדון דידן, והיות שבנדון דידן הציור ממילא נראה מתחת, אלא שנעשה קריא יותר כשהכוס מתחממת, נראה לי פשוט שניתן להקל בכוס הפלא ולהשתמש בה בשבת.

